

roku 1261 oslavoval Michael VIII. svůj vjezd do hlavního města obnovené říše. Byl to však smutný vjezd. Město bylo vyloupeno, kostely zbaveny pokladů, císařský palác Blacherny byl v troskách. Slavnostní ráz císařovu vjezdu dodával jen přátelský jásot byzantského obyvatelstva a vzápětí i náboženský obřad. Slavnostního aktu obnovení byzantského císařství se zúčastnil i konstantinopolský patriarcha. Byl to akt znovuvrácení života městu, tak těžce zkoušenému a pokořenému. Michael Palaiologos a jeho žena Theodora přijali korunu a jejich korunovace se zúčastnil i jejich třiletý syn Andronikos. Tím bylo dáno najevo, že vládnoucí dynastií bude nadále rod Palaiologů, nikoli poslední potomek císaře nikajského Ioannes IV. Laskaris, který byl na příkaz Michaela Palaiologa oslepen a slavnostního ceremonielu se nezúčastnil. Plody dlouholetého úsilí o znovuoobnovení říše i tíhu vlády vzala na sebe dynastie palaiologovská, již se uzavírá epilog byzantské říše, období 13. – 15. století.

Epilog byzantské říše

Poslední dvě století trvání byzantské říše vládla na jejím trůně palaiologovská dynastie (1261 – 1453), která uzavřela jedno z nejtěžších údobí, jimiž procházela byzantská společnost během historického vývoje. Tato pozdní epocha je v současné historiografii nejednotně hodnocena. Vyplývá to zřejmě ze skutečnosti, že poskytovala rozporuplný obraz již svým současníkům. Na jedné straně zachycujeme společensko-ekonomický úpadek říše, který urychlovala osmanská agrese, na druhé straně se setkáváme s vynikajícími výsledky nejen v uměleckých výtvorech tzv. „palaiologovské renesance“, ale zejména s literárními díly byzantských myslitelů, jež v mnohém předznamenávaly nové proudy známé z italské renesance a humanismu. Jen citlivým přístupem ke společensko-ekonomické situaci a ideologickým směrům této doby je možno pochopit tento zdánlivě rozporuplný jev.

Palaiologovská dynastie vládla bez přerušení do roku 1453, až na samozvané vystoupení uzurpátora trůnu Ioanna VI. Kantakuzena v letech 1341 – 1354. V mezinárodním vývoji byl důležitým předělem rok 1354, kdy se uchytili na evropské půdě osmanští Turci, kteří z politického hlediska znamenali pro říši mnohem závažnější nebezpečí než stálé ideologické spory či vojenské plány a výpravy, které neustále organizovali exponenti a reprezentanti států západní Evropy. Bohužel v této době se ještě osmanské nebezpečí nezdálo západní Evropě tak hrozivé. Zároveň Byzanc prožívala hlubokou vnitřní krizi, na jejíž sociální motivaci poukazovali již současníci a jež našla výraz ve dvou velkých občanských válkách a sociálních a náboženských zápasech prvé poloviny 14. století. V nedávno obnovené říši pomalu uhasínal život civilizace, která zmizela pod tíhou neřešitelných vnitřních sporů a pod tlakem vítězného osmanského nástupu. Tento obraz neklidu kontrastoval s vývojem v západní Evropě, které se podařilo nejen překonat krizi 14. století, ale nastoupit i k dalšímu ekonomickému a ideovému rozvoji.

Obnovení říše za císaře Michaela VIII. Palaiologa

Michael VIII. Palaiologos nastupoval na trůn za situace, která byla velice složitá, neboť v oblasti středního Řecka a na Peloponésu ještě trvalo latinské panství. Zároveň byl ze severu znepokojován stálými útoky Bulharů a Srbů pronikajících na území Thrákie a Makedonie. I benátské panství, které zůstalo neotřesené na

egejských ostrovech, vyžadovalo silnou byzantskou protiváhu na moři, kterou se mohlo stát jen nově zbudované a silné loďstvo a armáda. Velkou zásluhu na znovuoobnovení námořní síly měli Tzakonové pocházející z východního Peloponésu, kteří početně posílili obyvatelstvo Konstantinopole a vybudovali nové loďstvo, nezávislé na pomoci Benátčanů či Janovanů. Podobně i gasmulové, obyvatelé smíšeného řeckého a franského původu, se podíleli na rekonstrukci byzantského loďstva a sami vynikli jako schopní veslaři.

Kromě oslabeného námořnictva a armády, kterou bylo nutno znovu postavit, byl zcela rozbit úřední aparát. Bylo třeba překonávat separatismus různých oblastí spravovaných mocnými feudály, kteří již zcela odvykli podřízovat se centrální moci a respektovat ji.

Hospodářská situace byla ještě neutěšenější. Hlavní město na Bosporu se podobalo vesnici, bylo z velké části vylidněno a život se do něj jen pomalu vracel; nedostávalo se peněz na výstavbu paláců, klášterů, kostelů a administrativních budov. Výdaje na obnovu hlavního města postihly hlavně provinciální oblasti, které byly zdrojem daňového přílivu do Konstantinopole.

Nejtěžší bylo obnovit zemědělskou produkci a zajistit pravidelné obdělávání půdy závislými rolníky. Palaiologové podporovali zainteresovanost feudálů na zemědělské výrobě tím, že jim poskytovali velké pozemkové údíly s paroiky do dědičné držby. Nejdříve obdarovali své příbuzné. Ioannes Palaiologos obdržel jako pronii ostrov Mitylene a Rhodos; podobně i další osoby spřízněné s rodem Palaiologů dostávaly velké údíly. Tato pozemková panství byla vybavena imunitami, čímž se feudálové stali do značné míry nekontrolovatelnými. Tendence komnenovské hospodářské politiky se v pozdně byzantském období zcela rozvinuly a naplnily.

V obchodní politice Palaiologové mnoho nezískali; střídavě se opírali o Janovany či Benátčany, kteří si svoji pomoc dali zaplatit celními výhodami v západním i východním Středozeří a později i v Černomoří. Vzhledem k tomu, že celní poplatky tvořily důležitý obchod a byly pramenem velkých příjmů, Byzanc tím ztrácela velké peněžní hodnoty. Obnovený stát si pomáhal tradičními nepopulárními opatřeními, jež postihovala zejména byzantské rolnictvo daňovým zatížením a zvyšováním dávek. Není divu, že došlo již v samých počátcích vlády palaiologovské dynastie k velkému povstání rolníků v Bithýnii, jež vypuklo rok po instalaci byzantského panství na Bosporu. Povstání bylo vyvoláno nespokojeností pohraničních rolníků zvaných *akritai*, kteří střežili východní hranici. V době Nikajského císařství byli zbaveni placení daní a povinností, nyní však s nástupem Palaiologů na trůn byli zdaňováni. Tato nová hospodářská reforma likvidovala prakticky strážce a ochránce východní hranice, což usnadnilo pronikání osmanských Turků.

Dynastie Palaiologů nastoupila rovněž za velmi složité mezinárodní politické situace. Michael VIII. se snažil sňatkovou politikou čelit různým nepřátelským konstelacím, usiloval o soulad, ale úplný úspěch byl už předem vyloučen. Diplomatičké manévrování ve sňatkové politice bylo jen dočasně zárukou klidnějšího

vnitřního i zahraničního vývoje. Aby císař zabezpečil severní hranici, dal jednu ze svých dcer za manželku bulharskému caru, druhou provdal za císaře v Trapezuntě, třetí za syna epirského despoty, čtvrtou nabídl mongolskému chánovi Zlaté hordy a pátou poslal k Ilkhánovi do Persie. Jeho nejstarší potomek, syn Andronikos, byl jmenován jeho nástupcem a stal se manželem dcery uherského krále. Takto prozíravě rozehraná diplomacie však nezachránila Byzanc od nového nebezpečí ze Západu.

V západní Evropě se rozvinula nepřátelská kampaň proti Palaiologům na byzantském trůně a vytvořilo se několik skupin, které se nechtěly smířit se ztrátou svých pozic v bývalém Latinském císařství. Proto se opět vynořila obnovená idea křížáckého tažení proti Byzanci a byla rozvinuta nová agitace za obnovení latinského panství na Bosporu.

Prvý, kdo aktivně vystupoval proti Byzanci, byl uprchlý bývalý představitel Latinského císařství Balduin II., který našel velkého podporovatele svých plánů v osobě Manfreda Sicilského. Tento význačný představitel Hohenštaufů převzal pozice Normanů nejen na Sicílii, ale i v Epiru, v Albánii a na pobřeží severního Řecka, odkud pak vojensky připravoval útok proti Soluni a Konstantinopoli. Papež však nebyl příliš nakloněn křížové výpravě vedené německými Hohenštaufy. Situace se podstatně změnila v roce 1266, kdy na papežovo pozvání přišel do Itálie Karel z Anjou, hrabě provensálský, bratr Ludvíka IX., a u Beneventa Manfreda porazil. Karel z Anjou se stal po vítězné bitvě králem sicilským a neapolským; byl hlasatelem nového tažení proti Byzanci v oblasti, která byla říší tradičně nepřátelská — na Sicílii. V roce 1267 pak papež Kliment IV. spolu s Karlem z Anjou uzavřel ve Viterbu smlouvu o přátelství, k níž se připojil svržený latinský císař Balduin II. Nebezpečná situace pro Byzanc se ještě více vyhrotila poté, co se hlavní představitelé organizovaného útoku sblížili na základě uzavřených nových sňatků. Balduinův syn Filip si vzal za ženu Beatrici, dceru Karla z Anjou. K nim se přidal i z Byzance vyhoštěný Guillaume Villehardouin, který se nemohl smířit se svým pokořením ani se ztrátou panství na Peloponésu, a proto toužil po odvetě. Spojil se s Karlem z Anjou a spojenectví upevnil novým sňatkem. Jeho dcera Izabela, v této době dědička již ztraceného „morejského panství“, si vzala za manžela syna Karla z Anjou, Filipa. Karel z Anjou se poté za výrazné pomoci benátské městské republiky a papeže prosadil na balkánské půdě, kde byl prohlášen v roce 1272 „albánským králem“. O rok později (1273) se připojili ke Karlovi z Anjou i Srbové a Bulhaři, kterým toto spojenectví slibovalo kořist ze společného postupu proti Byzanci. Okruh nepřátel byzantské říše se tím nebezpečně rozšířil a vládnoucí dynastii nezbývalo nic jiného než uchýlit se k použití osvědčených diplomatických manévřů a komplotů v zahraniční politice.

Michael VIII., který se ocitl ve velmi svízelném postavení, se snažil rychlým diplomatickým tahem rozbit západní koalici. Jedinou možnou obranou bylo tvář v tvář tolika nepřátelům rozvinout tradiční diskusi o unii s katolickou církví a tím ulomit hrot současné papežské politiky, nepřátelsky namířené vůči Byzanci. Argu-

menty pro pasivní tažení do východního Středomoří, kterým se papežská politika propůjčovala či sama je inspirovala, měly být odstraněny.

Nebezpečí na Balkánu hrozící ze strany Srbů a Bulharů se císař snažil čelit sblížením s uherským králem, ale i se Zlatou hordou (1272). Zároveň se však jeho vyslanci představili na dvoře francouzského krále Ludvíka IX. a pokoušeli se ho ovlivnit při rozhodování o cíli křížové výpravy. Ludvík IX. se skutečně rozhodl pro tažení do Tunisu, na které se měl podílet vojenskou pomocí i Karel z Anjou. Načas tedy křížové tažení proti Byzantincům bylo zažehnáno.

Jednání o unii probíhalo v několika fázích. Prvé kroky byly učiněny již za papeže Urbana IV. (1261–1264) a jednání pokračovalo za Klimenta IV. (1264–1268). Teprve za Řehoře X., který byl Byzanci nakloněn, se dospělo k pozitivnějším výsledkům. Díky diplomatickému umění císaře Michaela VIII. se podařilo uzavřít unii s papežem dříve, než Karel z Anjou mohl vyhlásit dlouho připravovanou křížovou výpravu proti „schizmatickým Řekům“.

V Byzanci byla otázka unie velice odvážným krokem. Císař ji bral jen jako nutný politický kompromis vůči Západu; to bylo však těžké vysvětlit prostému ortodoxnímu lidu, který nedávno skončil s latinskou invazí a nyní znovu slyšel v chrámech o připravovaném jednání s papežem.

Původní nadšení projevované při vítání císaře v Konstantinopoli pomalu opadávalo, a to ze dvou důvodů. Veřejné mínění odsuzovalo jeho tvrdý postoj vůči legitimnímu nástupci Ioannu Laskarisovi, který byl z jeho příkazu oslepen a zbaven nástupnictví. Církevní hodnostáři, zprvu velice přátelští, ochladli po císařově pokusu o dialog se Západem. Arsenios, konstantinopolský patriarcha, který přišel do Konstantinopole z Nikaie, začal ostře vystupovat proti panovníkovi a označil jej za uzurpátora trůnu. Michael Palaiologos zbavil v roce 1266 Arsenia úřadu a na jeho místo dosadil patriarchu Iosefa. Po odstranění patriarchy Arsenia došlo ke kritickému hnutí mezi lidem, v jehož čelo se postavil sám Arsenios. Jeho přívrženci se nazývali arsenité a byli zapřísáhlými odpůrci unie. Arsenité vzbudili velký ohlas mezi prostými věřícími; když vešlo ve známost, že by byzantská církev měla opět uznat svrchovanost papeže, rozpory v církvi se prohloubily. Sám patriarcha Iosefos nebyl dostatečně horlivým stoupencem unie, a proto jej císař sesadil. Nový patriarcha Ioannes Bekkos, muž velice vzdělaný, původně archivář, rovněž nejdříve s vyhlášením unie váhal, ale později ji propagoval. Michael VIII. si byl vědom výhod, které mu zaručovala unie ve světové politice, a proto i uvnitř říše na ní důsledně setrval a ostře pronásledoval ty, kteří se postavili proti ní. Problém byl v tom, že nedávné působení Latinů v Byzanci bylo ještě v příliš živé paměti a že unie tato léta velké poroby a útisku znovu připomínala. Ti, kdo nesouhlasili s unií, byli žalářováni, ať již pocházeli z vládnoucího rodu Palaiologů nebo byli prostými příslušníky byzantského lidu. Jak uvádí byzantský kronikář Pachymeres, řada významných odpůrců unie byla odvezena na ostrov Lesbos a do Malé Asie (do Nikaie).

Znění budoucí unie připravili Theofanes, metropolita nikajský, a velký logothet Georgios Akropolites. Význačnými body navrhovaného textu byla formulace o svrchované moci papeže v křesťanské církvi, jurisdikce papeže v kanonických otázkách a uvádění jména papežova při bohoslužbách. Zároveň se císař Michael VIII. zavázal vojensky zasáhnout proti narůstající moci kočovných Mongolů. Po dramatické plavbě dospěli císařovi vyslanci s textem unie do Lyonu, který byl zvolen za hlavní město jednání. Hlavními aktéry lyonského zasedání, které započal 6. 7. roku 1274, byli již zmíněný Georgios Akropolites za byzantskou stranu a františkánský teolog Bonaventura za stranu západní. Tomáš Akvinský, který se měl rovněž zúčastnit jednání a který se na ně teoreticky připravoval, se vypravil z Neapole, ale cestou do Lyonu zemřel.

Unie uzavřená v Lyonu předešla útok Karla z Anjou a byla velkým vítězstvím papeže Řehoře X. Pro Byzanc byla důležitým úspěchem pouze z mezinárodněpolitického hlediska. V náboženských otázkách unie mnoho neznamenal. Byzantské veřejné mínění se vzbouřilo proti svrchovanosti Říma a papežova kardinála se do Konstantinopole nepodařilo prosadit.

Masové vystoupení proti unii ztrácelo již jednoznačně náboženský ráz, nebezpečně se přibližovalo kritice vládnoucí dynastie a našlo vyjádření v četných pamfletech na vládnoucí vrstvy. Nejnenáviděnější byl patriarcha Ioannes Bekkos, který byl v dobové publicistice často napadán (1278–1282) a jeho pozice se povážlivě oslabovala.

V době lyonského jednání využil Michael VIII. situace a zaútočil na anjouovské pozice v Albánii. Dobil strategicky důležité pevnosti jako Berat, Butroton a přistoupil k obléhání Avlony a Dyrrhachia. Podobně se snažili Byzantinci získat převahu na Euboiu a na ostrovech v Egejském moři (1276).

Formálně uzavřená unie se západní církvi však nebyla dlouhodobou zárukou míru a klidu mezi Východem a Západem. V roce 1278 zemřel Guillaume Villehardouin. Jeho smrtí připadlo bývalé Achajské knížectví na Peloponésu Karlovi z Anjou. I když v této době již achajské panství bylo dávno integrální součástí obnovené byzantské říše, odchod Guillaume Villehardouina posloužil Karlovi z Anjou za záminku k novému útoku na Byzanc, který záhy tradičně zahájil obsazením albánského pobřeží. Jeho tažení bylo vedeno za přímého souhlasu papeže Martina IV. Sám papež označil byzantského císaře Michaela VIII. za heretika, uzavřel v roce 1281 v Orvietu novou alianci s Karlem z Anjou, s titulárním „latinským císařem“ Filipem II., synem Balduina II., a s Benátkami. Zdálo se, že se situace bude ještě jednou nebezpečně opakovat, protože na stranu Karla z Anjou se znovu připojili nejen Bulhaři a Srbové, ale i odbojní řečtí archonti z Thessálie a Epiru. Císař hledal rychle pomoc u uherského krále, a mamlúckého sultána v Egyptě, který mu poslal loď, a u chána Zlaté hordy. Kromě toho se Michael VIII. snažil získat na svou stranu Petra Aragonského, který byl úhlavním nepřítelem Karla z Anjou, a jak se později ukázalo, nešetřil přitom zlatem.

Karel z Anjou připravoval novou křížovou výpravu proti Byzanci na rok 1283, ale v roce 1282 nastal zvrát v politických událostech. Tehdy vypuklo na Sicílii velké povstání proti nenáviděnému francouzskému panství, známé jako Sicilské nešpory. Během těchto březnových událostí v Palermu bylo mimo jiné spáleno i loďstvo Karla z Anjou připravované na křížové tažení proti Byzanci. V srpnu roku 1282 přijel Petr Aragonský na Sicílii a Karel z Anjou byl odtud vyhnán. Smrtelné nebezpečí hrozící ze Západu bylo zažehnáno díky obratně vedené byzantské diplomacii, orientující se v této době na silně sociálně motivované protifrancouzské hnutí na Sicílii.

Císař Michael VIII. se však z tohoto mezinárodního úspěchu dlouho neradoval. Zemřel v prosinci v roce 1282 v malé vesnici v Thrákii, kam se vypravil ztrestat odbojné feudály. Po smrti byl odsouzen nejen latinskou církví, která v něm spatřovala heretika, ale i ortodoxním klérem a byzantským lidem, který v něm viděl zrádce pravé víry a latinofila.

Bilance Michaelovy vlády byla rozporuplná. Nebylo doceněno jeho velké dílo obnovitele byzantské říše, jemuž věnoval tolik síly a energie. Naopak mnoho dalších problémů v zahraniční politice a zejména uvnitř říše zůstalo jeho následníkům. Nejpalčivějšími z nich byly neuspokojivá hospodářská situace a ideologicko-náboženské neshody vyvolané unií. V ortodoxních kruzích začaly vítězit extrémní proudy netolerantního směru. Tzv. zeloté (horlivci) tvořili spolu s arsenity nekompromisní skupinu v církvi. Za kompromisním a formálním uzavřením církevní unie se Západem stály v podstatě jen někteří vysoce vzdělaní duchovní hodnostáři zvaní *politikoi*, k nimž náležel sám patriarcha Ioannes Bekkos, Konstantinos Melitenios a Georgios Metochites. Tito představitelé špičky byzantské inteligence projeví schopnost slevovat z přísných náboženských dogmat a domýšlet další vývoj a osud říše vzhledem k naléhavým politickým cílům, se kterými se Byzanc musela vyrovnávat zejména v oblasti zahraničních vztahů. Obnovením říše se však nepodařilo zdolat separatismus řeckých oblastí, jako byl Epirus nebo Thessálie, kde si velcí feudálové odvykli podřizovat se ústřední konstantinopolské vládě a uplatňovali dvojakou politiku, která neměla daleko od zrádných úmyslů a komplotů.

Na Balkáně zůstali nebezpečnými rivaly Byzance Bulhaři a Srbové až do konce byzantské říše. Byzantská vláda se rovněž nemohla spolehnout na námořní obchodní republiky Benátky a Janov. Obě byly nespolehlivými spojenci sledujícími jen svoji ekonomickou prosperitu a výhodné strategické postavení ve Středozeří a později i v Černomoří. Těžily z nově uzavřených smluv s Byzancí z roku 1275 a zůstávaly suverénními pány na moři, přestože Byzanc obnovila po roce 1261 své loďstvo. Císař Michael VIII. byl zavázán janovské signorii za pomoc, kterou mu poskytla při znovudobývání Konstantinopole. Zároveň však se snažil vyjít a žít v přátelských vztazích i s benátskou republikou, která velice žárlivě sledovala svého rivala Janov ve vodách Středozeřího moře. Výsledným postojem vlády bylo proto lavírování a politické kompromisy.

Již v roce 1263 se v blízkosti Nauplia střetlo loďstvo janovské a benátské a v této námořní bitvě zvítězili Benátčané. Byzanc však neváhala uzavřít v roce 1265 s poraženými Janovany novou obchodní dohodu, ve které jim nejen obnovovala stará práva a privilegia, ale zároveň je podstatně zvýhodňovala v Konstantinopoli. Roku 1267 byla přidělena Janovanům čtvrť Galata, která se stala důležitým opěrným bodem janovské republiky, obchodním a strategickým centrem, odkud vyjížděli janovští kupci do oblasti Černého moře. Tak započala éra velké prosperity janovských kupců, kteří od této doby zprostředkovávali směnu zboží mezi západní Evropou a Černomořím; Konstantinopol a Galata byly pro ně jen překladiště a skladiště zboží.

Východní hranice Byzance byla nechráněná a zanedbávaná. V důsledku toho byla otevřena útočníkům, kteří na sebe nenechali dlouho čekat. Mongolové vtrhli do Malé Asie, dobyli v roce 1258 Bagdád a seldžucké Turky učinili svými vazaly. Tím byla porušena dočasná rovnováha mezi Seldžuky a Nikajským císařstvím. Mongolská říše pod vedením chána Hulagu se rozkládala od Indie až po Malou Asii. Mongolové způsobili pohyb tureckých kočovných kmenů, přičemž docházelo k ostrým střetům mezi pravoslavným obyvatelstvem a islámskými Ghazy. Turecké kmeny začaly pronikat kolem roku 1270 do úrodného údolí západní Malé Asie, do nebezpečné blízkosti byzantské hranice. Stará opevněná města se mohla jen dočasně bránit a chránit obyvatelstvo, které v nich nacházelo krátkodobé útočiště. Města byla od sebe značně vzdálená, což ztěžovalo přísun vojenské pomoci zejména z Konstantinopole. Michaelovu synu Andronikovi se v roce 1278 částečně podařilo zastavit turecké kmeny v údolí řeky Meandros, ale o dva roky později, v roce 1280, bylo již toto území definitivně obsazeno muslimskými Turky. Jediným schopným protivníkem Mongolů byli egyptští mameluci, kteří se dostali k moci převratem v roce 1250 a udrželi si své postavení po dobu vlády dynastie Ajjubovské, tj. až do 16. století. Jestliže se Byzanc nemusela bezprostředně obávat útočných mameluků, kteří ukončili v roce 1291 panství západních křížáckých států v Levantě dobytím pevnosti Akry, o to bezprostředněji se jí týkaly mongolské vpády. Proto přistoupil císař Michael ke sblížení se Zlatou hordou prostřednictvím sňatkové politiky, aby tak neutralizoval mongolské útoky v Malé Asii a na Balkáně a zabránil sblížení Zlaté hordy a Bulharů, jejichž vojska v roce 1264 a 1271 vyplenila Thrákii tak, že – jak uvedl byzantský kronikář Nikeforos Gregoras – tu nezbyl kousek úrodné půdy.

Obnovená byzantská říše neměla však sílu ubránit se náporu ze Západu i z Východu. Podařilo se nanejvýše odrazit útoky vedené ze Západu, a to za cenu kompromisu, který stál byzantskou říši mnoho po stránce vojenské i ekonomické. Byzanc se vyčerpana finančně a úpadek ještě urychlila opatření nástupce císaře Michaela, Andronika II.

Období vlády Andronika II. Palaiologa a Andronika III.

Relativně dlouhá vláda císaře Andronika II. (1282–1328) nepřinesla říši stabilitu. Byzanc územně ztrácela, mizela zcela soudržnost říše a ochabovaly vztahy mezi provinciemi a ústřední mocí. Andronikos II. byl oficiálně uznán jako spolucísař Michaela VIII. roku 1272. Hodnost spolucísaře mu byla potvrzena dekretem, jímž byla stanovena nejen účast a podíl na vedení státu, ale byl mu přiznán i titul autokratora. Znamenalo to, že v byzantském státu se přistoupilo k novému statutu vládnoucí palaiologovské dynastie, jímž bylo určováno, kteří členové vládnoucího rodu budou ovládat území říše. Palaiologové se tak museli o správu říše dělit a jednotliví členové císařské rodiny a nejbližší příbuzní se stávali mocnými autonomními zeměpány a zároveň i největšími vlastníky půdy. Římská koncepce nedělitelnosti státu byla podstatně narušena. Tím se posílily i tendence decentralizačního vývoje v říši, jehož počátky spadají již do období latinské nadvlády.

K vítězství byzantské aristokracie přispěla skutečnost, že pronie se stala dědičnou držbou. Renta a poplatky, které dříve plynuly do státní pokladny, se stále více soustřeďovaly v rukou feudála. Toto odčerpávání finančních zdrojů mělo dalekosáhlé důsledky pro státní pokladu a ovlivňovalo finanční politiku a organizaci vojenského života v říši. V této době zcela upadly vrstvy rolnického obyvatelstva a drobné aristokracie. Rovněž se značně oslabilo vojenská síla státu, zejména pozemní armáda, a podstatnou měrou se zredukovalo i válečné loďstvo. Místo nich nastoupila žoldnéřská armáda, jež kořistila ze svízelné situace říše. Byzanc v době Andronika II. neměla více než 3 000 mužů jízdního vojska a asi 20 vojenských lodí. I tento malý počet byl udržován z dávek a daní, jež byly vymáhány z rolnického obyvatelstva. Většina peněz ze státní pokladny byla určena na zaplacení pohledávek a půjček italským republikám, které musel byzantský stát pravidelně splácet, protože jinak hrozilo nebezpečí, že by se mohly připojit i k některému ze západních nepřátel Byzance. Hospodářské i vojenské kompromisy vedly ke stálým ústupkům vůči italským státům: říše se stávala stále zranitelnější, zejména na moři.

Napětí mezi italskými republikami ve vodách Středozemního moře se nezmírnilo. Právě naopak. Koncem 13. století, v roce 1291, poté, co padla poslední křižácká pevnost Akra v Levantě, se obě republiky snažily vynahradit si hospodářské ztráty způsobené ústupem křižáků na území byzantské říše. Do konfliktní situace se dostaly Benátky a Janov v roce 1294 a v roce 1302. Tehdy Byzanc vstoupila do konfliktu v naději, že vytěží z nepřátelství obou republik, ale bylo tomu naopak. Říše v námořních bitvách jen ztratila, a to jak hmotně, tak na lidských životech. Bylo třeba přistoupit znovu ke smíru a k jednání s oběma městskými státy. Benátčané v této době získali ostrovy v Egeidě a Janované, kteří již měli Galatu v Konstantinopoli, se zmocnili v roce 1304 ostrova Chiu. Tím výrazně posílili své postavení na pobřeží Malé Asie, ve Smyrně a ve Fokidě. Vzhledem k tomu, že získali právo těžby cínu a podíl z těžby aluminiových dolů v této oblasti, znamenalo to pro ně velké hospodářské posílení.

Ani za Andronika II. se nezmírnilo nebezpečí hrozící ze severu od srbského a bulharského státu. Zejména nástup cara Miljutina budil velké obavy, a proto se Andronikos v roce 1291 rozhodl provdat za něho dceru Simonidu. Díky tomuto sňatku se skutečně podařilo zhruba na dvacet let zklidnit severní hranici Byzance a vytvořit relativně přátelské vztahy mezi oběma zeměmi.

Mnohem komplikovanější situace však nastala na východní hranici, kam začali do bývalých domén Seldžuků pronikat osmanští Turci, kteří se stali trvalou hrozbou pro byzantský stát.

Andronikos II. se snažil o záchranu maloasijských oblastí zvláště v období let 1293–1295, kdy byl do čela armády postaven schopný velitel Alexios Filantropenos. Tento vojevůdce, proslavený několika vítězstvími nad Turky, se však postavil proti Konstantinopoli a proti představitelům palaiologovské dynastie. Byl to vážný pokus využít daleko od centra říše místního vojska pro separatistické cíle. Jeví se zároveň jako jeden z dokladů, že obranný systém vytvořený v obdobích Nikajského císařství byl za císaře Andronika II. definitivně rozbit. Do roku 1300 zůstávaly v Malé Asii v byzantských rukách jen malé ostrůvky izolovaných měst obklopené tureckými kmeny. Nejúčinnější z nich byli Osmané v Bithýnii. Ještě v roce 1302 proti nim poslal Andronikos II. svého syna Michaela IX., který však byl krutě poražen v blízkosti Nikomedie. Zakladatel malého tureckého emirátu v Bithýnii Osman záhy rozšířil své území o Nikomedeiu, Nikaiu a Brussu. Z tohoto emirátu vzešla velká osmanská říše, jež později tragicky rozhodla o osudu byzantské civilizace. Další osmanské emiráty Aydinský a Mentěse severně a jižně od řeky Meandru začaly útočit na maloasijské pobřeží a ostrovy, zejména na Rhodos, který odolával jejich náporům pod vedením rytířského řádu johanitů do roku 1308. Emír aydinský v roce 1304 dobyl Efesos a Smyrnu a svými pirátskými akcemi ztrpčoval život maloasijskému řeckému obyvatelstvu na pobřeží i na přilehlých ostrovech.

Andronikos II. hledal intenzivně pomoc proti osmanským útokům v Malé Asii. Počátkem 14. století po bitvě u Magnesie se rozhodl pro radikální vojenskou pomoc, pro nájem žoldnéřského vojska. Najal katalánskou kompanii, což byli žoldnéři, kteří několik let bojovali na Sicílii pod vedením aragonského krále proti Karlovi II. z Anjou. V roce 1302 byla armáda rozpuštěna a jejich velitel Roger de Flor se snažil uplatnit se v Byzanci. Byzantský císař vojáky přijal na měsíční žold. Cizí námezdné vojsko na území Byzance bylo však spíše danajským darem než pozitivní pomocí. V roce 1303 přibýlo do Konstantinopole na 6 500 Katalánců, kteří vyplenili okolí a zázemí hlavního města. Roku 1304 se sice přemístili do Malé Asie, aby bojovali proti osmanským Turkům, jak bylo dohodnuto, brzy se však stáhli zpět ke Kallipoli, kde chtěli přezimovat. Navíc docházelo k častým sporům mezi předáky katalánského vojska a byzantskými veliteli o žold a o finanční vyrovnání. Syn Andronika II. Michael IX., pověřený jednáním s Katalánci, těžko obstarával peníze na jejich vyplácení a na udržování. Po smrti svého velitele Rogera de Flor se armáda definitivně rozhodla setrvat v okolí Kallipole a vytvořit si zde jakýsi model španělského státu. Navíc vyjžděli do thráckého území, decimo-

vali zemědělské obyvatelstvo a byli skutečnou pohromou a drahou cenou za několik efemérních vítězství nad Osmany v Malé Asii. Z Thrákie pořádali loupežné přepady až k Soluni a na Chalkidiku a vyloupili i athoské kláštery. Nakonec je přijal do svých služeb francouzský vévoda Walter de Brienne, který stál v čele Athénské království, jednoho ze zbytků latinského panství ve středním Řecku. Vévodství athénské jim padlo za oběť a poté následovalo i vévodství thébské. V letech 1311–1388 se na troskách athénsko-thébského království vytvořilo katalánské panství, jež již nemělo nic společného s plány Andronika II., tj. zabezpečit Byzanc proti vnějším, osmanským nepřátelům, ale stalo se nežádoucím útvarem, který si v ničem nezadal s kořistnickou politikou bývalých latinských dobyvatelů.

I když statut o nástupnictví v palaiologovské dynastii předpokládal bezkonfliktní vládu, nebylo tomu tak. Prvé spory se objevily v roce 1294, kdy byl za nástupce Andronika II. prohlášen jeho spolucísař Michael IX., císařův syn z prvního manželství, jehož matkou byla Anna Uherská. Druhá manželka Andronika II., Irena Jolanda z Montferratu, však požadovala kategoricky vládu pro své tři syny, a to podle západního lenního systému; chtěla byzantskou říši rozdělit a jednotlivé oblasti udělit synům způsobem, který, jak uváděl kronikář Gregoras, byl „neslýchanou věcí“ a odporoval římské koncepci nedělitelnosti říše. Císař se postavil proti a Irena se rozhořčeně odebrala do Soluně. Za spoluvládce si Andronikos zvolil roku 1316 svého stejnojmenného vnuka, staršího syna Michaela IX., kterého měl původně ve velké oblibě. Sympatie však rychle opadávala a měnila se ve výrazné nepřátelství, když u Andronika III. vzrůstala touha po moci a po vládě. Z těchto důvodů se podílel na likvidaci svého mladšího bratra. Jeho otec Michael IX. tuto ztrátu nepřežil a zemřel v roce 1320. Rok poté (1321) vypukla občanská válka známá jako válka dvou Androniků, která pustošila Byzanc do roku 1328.

V této občanské válce nedošlo k žádné velké bitvě, jen k přemísťování armád obou císařů, čímž pochopitelně nejvíce trpělo zemědělské obyvatelstvo. Nejpostiženějšími oblastmi byly Thrákie, Thessálie a Makedonie. Za mladým Andronikem III. stála bohatá šlechta, feudálové, za jejichž služby mladý císař platil udělením proní. Zároveň se však snažil získat pro svou politiku i střední vrstvy a rolnické obyvatelstvo tím, že je zbavil daní, které musely platit za císaře Andronika II. Takovýmto způsobem si zajistil Andronikos III. úspěch právě v Thrákii. Občanská válka se však promítla i do zahraničních vztahů na Balkáně zvláště poté, co se rozšířila až na území Makedonie. Balkánské státy Srbsko a Bulharsko zasáhly do vnitřního vývoje byzantské říše. Zatímco Srbové v čele se Štěpánem Urošem III. stáli na straně Andronika II. Staršího, bulharský car Michal Šišman podporoval Andronika III. Rovněž makedonská města v čele se Soluní a oblasti v Thrákii se přidaly k Andronikovi III. a pomohly mu význačnou měrou na cestě k trůnu v Konstantinopoli. Andronikos II. musel abdikovat, odešel do kláštera a ve věku 73 let zemřel. S ním odešel i jeho význačný sekretář a představitel byzantského humanismu Theodoros Metochites.

Občanská válka v letech 1321–1328 znamenala prohloubení společenské, ekonomické a politické krize v Byzanci. Nejvíce postihla zemědělské obyvatelstvo a střední vrstvy. Do popředí se dostaly význačné rody, zejména ty, které podporovaly mladého Andronika III., např. Kantakuzenové. Z nich přední místo zaujímal Ioannes Kantakuzenos, vrchní velitel armády a pravá ruka Andronika III. V podobném postavení se ocitl Syrgiannes, správce Soluně, a Apokaukos, správce státní pokladny. Všichni uvedení vysocí hodnostáři byli zároveň největšími vlastníky půdy, zejména Ioannes Kantakuzenos, který během první občanské války za své služby získal obrovské pozemkové úděly v severní Thrákii, Makedonii a Thessálii. Jeho příkladu následovali i jiní feudálové; připravovali si cestu k dalším hospodářským zvýhodněním a k politickým aspiracím, které později realizovali v druhé občanské válce a v době povstání zelotů v Soluni v letech 1342–1349. První občanskou válkou nejvíce získali velcí feudálové a nepřátelé ze severu i z východu, kteří pronikali na oslabená místa byzantské říše. Jedním z nich byla severozápadní část Malé Asie, kam se v roce 1326 probojoval osmanský sultán, a hlavním sídlem osmanské říše učinil město Brusu.

Andronikos III. (1328–1341) se pokusil o řadu reforem, jež měly posílit byzantskou společnost. Aby se odstranila korupce, již se vyznačovalo období vlády Andronika II., dal v roce 1326 podnět k vytvoření instituce „generální soudy římské“, složené ze čtyř členů; dva z nich byli zástupci církve, dva byli světský úředníci, kteří podléhali bezprostředně císaři. Jejich moc byla prakticky neomezená a jejich rozsudky neodvolatelné. Kromě této centrální instituce vznikly lokální soudy v Soluni, na ostrově Lemnu a na Peloponésu, zřejmě jako důsledek decentralizace. Důležité bylo, že do těchto úřadů pronikli zástupci církve, což bylo příznakem toho, že ortodoxní církev rozšířila svůj vliv do tribunální jurisdikce světské a že se značně rozšířila její pravomoc ve státě. Hlavním inspirátorem v tomto směru byl Ioannes Kantakuzenos, který rozhodoval nejen o vnitřních záležitostech říše, ale významnou měrou ovlivňoval i zahraniční politiku Andronika III. Na první pohled nedocházelo v zahraniční politice ve srovnání s vládou Andronika II. k velkým změnám. Rozhodnější postoj zaujal vůči slovanským státům na severu, zejména vůči Srbům. Prvým krokem byla snaha získat pevnější pozice v Thessálii a Epiru, kam začali Srbové nebezpečně pronikat po vítězné bitvě nad Bulhary u Velbuždu v roce 1330.

K italským republikám, zejména k Janovu, se Andronikos III. postavil jednoznačně nepřátelsky a nepovažoval je za spolehlivé spojence. Jeho nedůvěra v pozitivní spojení s italskými signoriemi zřejmě vznikla poté, co se dověděl o nepřátelské lize proti Byzanci, která se vytvořila v Avignonu v roce 1334. Andronikos III. jí čelil na návrh Ioanna Kantakuzena spoluprací a jednáním s tureckými emiráty tak, že uzavíral se vzájemně znepřátelenými emiráty dohody. Sledoval tím oživování vzájemné nevěřivosti mezi jednotlivými kmeny v dosud nejednotném osmanském světě a zároveň hledal i protiváhu vůči hrožícím útokům ze Západu. Dohody s osmanskými emiráty se ukázaly v následujících desetiletích jako nespolehlivé.

Nepřinesly říši ochranu východních hranic a navíc přispěly k tomu, že západní svět lhostejně přihlížel tragickému konci byzantského státu.

Výsledkem alespoň částečně pozitivním bylo v roce 1320 získání ostrova Chiu a oslabení západní protibyzantské ligy řízené římským papežem, ke které se připojily kromě Benátek i ostrovy Rhodos a Kypr.

Žádné dohody však nezastavily agresivitu osmanských Turků. Bylo to zřejmé již po bitvě u Pelekanonu v roce 1329, kdy vítězný sultán Orchan rozhodl v potupné mírové smlouvě, že Byzanc bude platit Osmanům roční tribut ze všeho, co jí zůstalo v Bithýnii. V dalších letech (1331–1337) padla největší tamější města Nikaia a Nikomedeia. Byzanci zůstala v Malé Asii jen města Filadelfie a Herakleia na Pontu, zcela utopená v tureckém obklíčení. V této zoufalé situaci musel Andronikos III. opět uzavřít mírovou smlouvu s emirátem Aydinským (v roce 1335). Východní hranice tak již definitivně zůstávala nechráněna a byla vydána na pospas osmanské agresi.

Hospodářský vývoj pozdní Byzance

Starší bádání zdůrazňovalo, že hospodářský úpadek pozdní byzantské společnosti vedl neodvratně k pádu říše v roce 1453. Avšak s objevením nových písemných pramenů zejména k dějinám dálkového obchodu, k hospodářským dějinám a díky rozvoji středověké archeologie v Řecku dochází v současné době k přehodnocování jednostranných závěrů. Představitelé současné byzantské historiografie hledají naopak prvky kontinuity vývoje v městském životě, řemeslné výrobě a věnují pozornost adaptaci byzantského středního stavu ve sféře obchodního podnikání, ovládaného v této době výhradně italským obchodním kapitálem.

Decentralizační faktor, který byl bezesporu negativním jevem v politickém životě pozdní Byzance, měl však i druhou stránku. Rozpadem staré administrativní soustavy velkých oblastí (*themata*) se vytvořily menší správní celky (*katepanikia*). Důležitou roli v nich hrálo provinční město řízené nejčastěji správcem (*kefale*), který byl původně velkým pozemkovým vlastníkem. Zároveň byl vybaven politickou, správní, vojenskou a fiskální pravomocí. Město takto spravované bylo stále ještě silnou jednotkou v soustavě feudálních vztahů pozdní Byzance.

Známa velká emporia Konstantinopol a Soluň pokračovala v řemeslné výrobě i v dálkovém obchodu. Taktéž tomu bylo i v dalších městech nacházejících se převážně v evropské části říše. Převládajícím typem městského osídlení v tomto údobí byla města s opevněnou akropolí (*ano polis*) tyčící se nad podhradím (*kato polis*). Tento typ nacházíme ve vnitrozemí a v horských oblastech. Určitou variantou bylo opevněné město (*paleo-kastron*) na ostrovech v Egejském moři.

Některá byzantská města prosperovala díky rozvinuté řemeslné výrobě a úrodnému zázemí, s nímž udržovala pravidelnou výměnu zboží prostřednictvím místních trhů. K takovým náležela v Thessálii Trikkala, Larissa, Halmyros a Pteleon,

v Epiru Joannina a Arta, ve středním Řecku Athény a Théby. Mimořádné postavení zaujímal v této době Peloponés, kde si některá města udržela relativní samostatnost a jejich hospodářský význam byl posílen císařskými privilegii. Týkalo se to hlavně měst Monembasie a Mystry, která prosperovala až do konce byzantské říše. Někteří badatelé na nich dokládali i prvky emancipačního hnutí. Zcela zvláštní postavení na Peloponésu měla města Koron a Modon; podléhala přímo benátské signorii, která si z těchto významných přístavů zřídila překladiště zboží dováženého z Levanty do západní Evropy. Podobně si v Makedonii řemeslné a obchodní prvenství udržela Soluň. Významné byly též Serres, Kastoria a Berrhoia. I v Thrákií, tak těžce zkoušené častými vojenskými vpády Osmanů, prosperovala Adrianopol, Ainos, Filippopolis a Mesembria.

Velká část lokalit městského charakteru ztrácela ekonomické funkce a zůstává pouhými pevnostmi, plnicími jen funkci vojenskou. Pozoruhodným jevem tohoto období bylo zapojení byzantských měst a přístavů do dálkového obchodu, který zprostředkovávala benátská a později i janovská republika. Lokality tohoto charakteru měly relativně delší životnost i určitou prosperitu.

Pod vlivem působení italského obchodního kapitálu docházelo k výraznějším přesunům ekonomické aktivity měst směrem k výhodnější obchodní cestě, především k moři, kde rozhodovali italská kupci. A tak na jedné straně jsme svědky ekonomické závislosti byzantských měst na italském obchodním kapitálu, na druhé i relativní prosperity těch lokalit, které se přizpůsobily a zároveň byly schopny realizovat výměnu zboží s úrodným zázemím na místních trzích. Stále větší počet byzantských měst podléhal italským republikám. Zanikala dřívější podřízenost hlavnímu městu Konstantinopoli, které ztrácelo na významu a stále složitějším způsobem se muselo starat o zásobování obyvatelstva a císařského dvora.

Intenzivní zapojení byzantských lokalit a přístavů do sféry italského obchodního kapitálu přineslo prosperitu jen několika mála byzantským městům. Ve skutečnosti vedlo k dezintegraci a oslabení říše, protože stát ztrácel podíl na zisku z obchodního podnikání. Sami byzantská kupci vystupovali často ve službách benátské republiky ve Středozeří a později janovské signorie v Černomoří.

Řemeslná výroba v pozdní Byzanci nebyla již řízena pevnou cechovní organizací, jak tomu bylo v době vlády makedonské dynastie v 10. století. Přestože se řemeslníci v největších byzantských městech shromažďovali v korporacích, usidlovali se ve zvláštních městských čtvrtích a v určitých ulicích. Prameny dochovaly zprávy o zbytcích cechovní organizace v Soluni, kde byl v roce 1295 uváděn cech notářů (*tabellaroi*), v roce 1320 cech mydlářů (*myropsoi*) a v roce 1326 cech stavitelů domů (*oikodomoï*). V thrácké Dimotice se v roce 1344 dochovaly zmínky o cechu notářů. Pevnou cechovní organizací si udržovali v té době námořníci jak v Konstantinopoli, tak v Soluni. Z dalších řemesel uvádějí prameny obuvníky, provazníky, kožešníky, koželuhy, kováře aj. Vliv státní reglemence výroby a obchodu byl značně oslabený v důsledku nepevné centrální moci. Cech však nebyl spravován středními vrstvami, ty si nevybojovaly na rozdíl od Západu větší podíl